

ст. 83 КПК України. При подальшому дослідженні цих матеріалів вони можуть породжувати й такі джерела доказів, як висновок експерта, протоколи огляду кіно-, відеозйомки, протоколи допиту та ін. Враховуючи це, протоколи з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, як самостійне джерело доказів повинні бути виключені з ч. 2 ст. 65 КПК України, тому що не можуть бути використані у кримінальному процесі як джерело й самостійний вид доказів.

Отже, джерелами доказів є передбачені ч. 2 ст. 65 КПК України показання свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновок експерта, речові докази, протоколи слідчих і судових дій та інші документи, якими встановлюються фактичні дані про злочин та обставини його вчинення. Вони є також і носіями доказів, і процесуальною формою існування доказів, і видами доказів, і засобами доказування, але лише за умов, якщо в них містяться фактичні дані, які отримані у встановленій для кожного виду доказу процесуальній формі.

Рекомендовано до опублікування сектором дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 3 від 26 січня 2005 р.).

*Рецензент — кандидат юридичних наук
М. В. Даньшин*

**О. Г. Шило, канд. юрид. наук,
доцент, ст. науковий співробітник.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України**

ДОСТУПНІСТЬ ПРАВОСУДДЯ: ДЕЯКІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Однією з гарантій реалізації права кожного на судовий захист є забезпечення державою доступності та ефективності правосуддя. Надаючи цьому особливого значення, міжнародна спільнота закріпила мінімальні стандарти доступності правосуддя в низці міжнародних документів, зокрема Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини та основних свобод, резолюціях та рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи тощо.

Відповідно до цих документів, для забезпечення доступу до правосуддя і досягнення його більшої ефективності та справедливості держава повинна вжити заходів щодо:

- покращення системи та процедури оскарження дій та рішень осіб, які здійснюють провадження по справі;
- надання громадянам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливості отримання кваліфікованої юридичної допомоги;
- скорочення термінів судового розгляду справ та прийняття судових рішень;
- запровадження процедури розгляду кримінальних справ про нетяжкі злочини у відсутність обвинуваченого, за умови, що він у встановленому законом порядку інформований про дату розгляду справи та про його право мати захисника;
- проведення повністю або частково скороченого судового слідства за умови визнання підсудним своєї вини;
- запровадження відновлювального правосуддя, спрямованого на вирішення конфліктів;
- підвищення ролі судді та розширення його повноважень як центральної фігури судового процесу;

© О. Г. Шило, 2005

– спрощення судових документів та поширення інформації про правозастосовну практику.

У юридичній літературі останнім часом щодалі більше уваги приділяється проблемі доступності правосуддя. Їй присвячені наукові дослідження Ю. М. Грошевого, О. Ф. Закомлістова, В. П. Кашепова, В. В. Комарова, В. О. Лазаревої, В. Т. Мальяренка, І. Є. Марочкіна, Н. В. Сібільової та інших вчених.

Як багатопланова ця проблема має кілька аспектів, до яких слід віднести організаційний, процесуальний та моральний (етичний). Якщо її організаційний аспект став предметом досить ґрунтовного наукового аналізу, про що свідчать чисельні публікації з цього питання, то процесуальні проблеми забезпечення доступності правосуддя потребують подальшого дослідження, особливо це стосується сфери кримінального судочинства.

Під процесуальним аспектом цієї проблеми щодо цивільного та арбітражного судочинства в юридичній літературі запропоновано розуміти адекватність процесуального законодавства і практики його застосування судами суспільним потребам і очікуванням у можливості отримання кожним ефективного судового захисту¹.

У цілому таке тлумачення може бути використане як базове й для характеристики процесуального аспекту забезпечення доступності правосуддя у кримінальному судочинстві. Але, враховуючи специфіку кримінально-процесуальної діяльності, слід додати, що в кримінальному процесі доступність правосуддя забезпечується й певними механізмами, які діють на досудовому провадженні у кримінальній справі. До них слід віднести передбачені законом порядок надання особами, які здійснюють провадження у кримінальній справі, відповідного процесуального статусу суб'єктам кримінально-процесуальної діяльності, строки дізнання та досудового слідства, вимоги щодо форми та змісту процесуальних рішень органів дізнання, досудового слідства та прокурора, передбачений законом порядок оскарження дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора тощо. Так, наприклад, порушення кримінальної справи за

¹ Приходько И. А. Доступность правосудия в гражданском и арбитражном процессе. Основные проблемы // Российский судья. – 2001. – № 5. – С. 22.

фактом вчинення злочину всупереч вимогам ч. 2 ст. 98 КПК (за умови, що на час порушення кримінальної справи встановлено особу, яка вчинила злочин), безпідставне припинення слідчим провадження у кримінальній справі, несвоєчасне надання особі статусу потерпілого, продовження строків досудового слідства при одночасній бездіяльності слідчого або порушення передбачених законом строків слідства можуть суттєво ускладнити доступ особи до правосуддя, а незаконне закриття кримінальної справи, відмова у порушенні кримінальної справи або невиконання вимог законодавства щодо обов'язкової реєстрації злочину — навіть взагалі позбавити особу доступу до правосуддя.

Таким чином, дотримання органами, які здійснюють досудове провадження у кримінальній справі, вимог кримінально-процесуального закону щодо порядку вчинення процесуальних дій та забезпечення прав учасників процесу є важливою складовою доступності правосуддя у сфері кримінального судочинства. У зв'язку з цим В. Лазарева справедливо зазначила, що передбачену Конституцією свободу доступу до правосуддя у сфері кримінального судочинства слід тлумачити розширено, як свободу доступу і до попереднього розслідування, яке є необхідною передумовою стадії судового розгляду¹.

Отже, виходячи зі сказаного, до процесуального аспекту проблеми забезпечення доступу до правосуддя в кримінальному судочинстві можна віднести адекватність процесуального законодавства і практики його застосування органами дізнання, досудового слідства, прокурором і судом потребам щодо отримання кожним ефективного судового захисту його прав та законних інтересів.

Розглянемо деякі питання реалізації права на судовий захист при досудовому провадженні у кримінальній справі. Відповідно до чинного КПК України, судовий захист у цій стадії кримінального процесу здійснюється такими шляхами. Перший — це оскарження до суду дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, які прямо визначені в КПК України — про затримання підозрюваного (ст. 106 КПК України), відмову в порушенні кримінальної справи (ст. 99 КПК України), закриття кримінальної справи (ст. 215 КПК України), відмову в застосуванні заходів безпеки або їх скасування

¹ Лазарева В. А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе. — Самара: Изд-во «Самарский ун-т», 1999. — С. 63.

ня (ст. 52⁵ КПК України). Проте цей перелік не є вичерпним, оскільки рішенням Конституційного Суду України № 3-рп/2003 від 30 січня 2003 року (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) визнано такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України, які унеможливають розгляд судом на стадії досудового слідства скарг на постанови слідчого, прокурора стосовно приводів, підстав і порядку порушення кримінальної справи щодо певної особи¹.

Другий шлях, яким може здійснюватися судовий захист, — прийняття судом рішення про взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту (ст. 165¹ КПК України), проведення в помешканні або іншому володінні особи обшуку, примусової виїмки або огляду (ст. 177, 178, 190 КПК України), зняття інформації з каналів зв'язку та накладення арешту на кореспонденцію (ст. 187 КПК України), поміщення обвинуваченого в стаціонар для проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи (ст. 205 КПК України), виїмки документів, що становлять державну або банківську таємницю (ст. 178 КПК України), усунення захисника від участі у справі з підстав, визначених законом (ст. 61¹ КПК України).

Таким чином, в одних випадках судовий захист ініціюється скаргою учасника кримінального процесу, в інших, прямо визначених у законі, — відповідним процесуальним документом органу дізнання, слідчого або прокурора.

Що ж до судового оскарження дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, то слід мати на увазі, що їх перелік, передбачений чинним законом, не задовольняє потребам у судовому захисті учасників кримінально-процесуальної діяльності і тому підлягає суттєвому коригуванню. Більш того, на наш погляд, має бути змінений сам підхід до нормативного вирішення цього питання.

Взагалі можна піти двома шляхами його правового врегулювання — або встановити вичерпний перелік дій та рішень органу дізнання, слідчого та прокурора, які можуть бути предметом судового оскарження під час досудового провадження у кримінальній справі, або передбачити певні критерії, виходячи з яких зацікавленим особам слід надати мож-

¹ Офіційний вісник. — 2003. — № 6. — Ст. 245.

ливість звернутися до судового захисту ще під час дізнання та досудового слідства.

Останній спосіб здається нам більш прийнятним, оскільки оскарженню, відповідно до ч. 2 ст. 55 Конституції України, підлягають не тільки рішення та дії органів державної влади, а і їх бездіяльність, внаслідок чого законним інтересам особи заподіяно шкоди (стосовно кримінального процесу це, наприклад, може бути ухилення від реєстрації злочину, невжиття заходів щодо забезпечення цивільного позову (ст. 125 КПК України), а також заходів щодо піклування про неповнолітніх дітей заарештованого або охорони майна і житла ув'язненого (ст. 159, 160 КПК України), безпідставне невиконання невідкладних слідчих дій тощо). Як наслідок така бездіяльність може призвести до порушення прав учасників кримінально-процесуальної діяльності або ускладнення їх доступу до правосуддя. Останнє може проявлятися, наприклад, у винесенні незаконної постанови про призупинення провадження у кримінальній справі¹, продовження строків досудового слідства, обмеженні права особи на участь у кримінальному судочинстві в досудовому провадженні, зокрема відмова у визнанні особи потерпілою, тощо.

Крім того, нормативне визначення лише критеріїв, за допомогою яких визначаються рішення та дії (бездіяльність) органів дізнання і досудового слідства, що можуть бути предметом судового оскарження, відповідає принципу вільного оскарження, встановленому ст. 55 Конституції України.

У рішенні Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9 — зп (справа за зверненням жителів міста Жовті Води) вказано, що ч. 1 ст. 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо він вважає, що його права чи свободи порушені або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Зазначена норма,

¹ На необхідність надання права зацікавленим особам звернутися до суду зі скаргою на постанову слідчого про зупинення досудового слідства (з урахуванням вимог ст. 55 Конституції України) звернув увагу В. Т. Маляренко. Крім того, автор справедливо зазначив, що «в кримінальному процесі можливі й інші ситуації, коли потрібне невідкладне втручання суду в діяльність органів дізнання, слідчого, прокурора. Це потребує внесення відповідних змін і доповнень до КПК». Див.: *Маляренко В. Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті українських стандартів: теорія, історія і практика. Автореф. дис... на здобуття наук. ступ. д-ра юрид. наук. — Х., 2005. — С. 14.

як вказав Конституційний Суд, зобов'язує суди приймати заяви до розгляду навіть у разі відсутності в законі спеціального положення про судовий захист. Відмова суду у прийнятті скарг, які відповідають встановленим законом вимогам, є порушенням права на судовий захист, яке, відповідно до ст. 64 Конституції України, не може бути обмежено¹.

Свобода оскарження та судовий розгляд скарги в межах досудового розслідування не тільки дає змогу учасникам кримінального процесу забезпечити захист своїх законних інтересів, а й сприяє своєчасному виявленню та усуненню порушень і помилок, які допущені при провадженні у кримінальній справі.

Розглядаючи питання про можливість оскарження до суду постанови про порушення кримінальної справи щодо певної особи, Конституційний Суд України виходив з того, що, коли це рішення є незаконним, воно може завдати такої шкоди конституційним правам і свободам внаслідок несвоечасного судового контролю, що поновити їх буде наміром нездійсненим. Тобто йдеться про ті випадки, коли судовий контроль, здійснюваний в судових стадіях, не є ефективним засобом поновлення порушених під час досудового провадження прав і свобод учасників кримінального процесу.

Зазначені положення, на нашу думку, можуть бути використані як критерії для вирішення питання про надання особі права судового оскарження під час дізнання та досудового слідства рішень та дій (бездіяльності) органу дізнання, слідчого та прокурора.

Отже, визначаючи предмет судового оскарження в ході дізнання та досудового слідства, законодавцю, на наш погляд, доцільно виходити з двох наступних критеріїв: можливості спричинення шкоди конституційним правам і свободам учасників кримінального процесу рішеннями та діями (бездіяльністю) органу дізнання, слідчого та прокурора; неможливості їх ефективного поновлення при подальшому провадженні у кримінальній справі у стадії судового розгляду.

Оцінка скарги з точки зору наведених критеріїв має здійснюватися суддею. Якщо в скарзі йдеться про порушення прав, які можуть бути поновлені при подальшому судовому розгляді кримінальної справи, суддя повинен мати право відмовити у прийнятті скарги до провадження, оскільки вона

¹ Офіційний вісник. — 1998. — № 1. — С. 169.

не задовольняє зазначеним критеріям і розгляд її під час досудового провадження у кримінальній справі є недоцільним.

Ще одним питанням, що також заслуговує на увагу в контексті проблеми, яка розглядається, є здійснення судом захисту прав та законних інтересів учасників кримінального процесу шляхом прийняття рішень про провадження в ході дізнання та досудового слідства тих процесуальних дій, якими вони суттєво обмежуються. Оскільки право на судовий захист, як правильно зауважив В. М. Жуйков, Конституція закріплює не в якості самого по собі, як інші права, наприклад право на особисту недоторканність, свободу пересування, а як гарантію всіх прав і свобод людини і громадянина¹, то доцільно віднести до юрисдикції суду й прийняття інших процесуальних рішень, які обмежують конституційне право громадян на працю (ст. 43 Конституції України) та право власності (ст. 41 Конституції України). Йдеться про відсторонення обвинуваченого від посади (ст. 147 КПК України) та накладення арешту на вклади, цінності й інше майно обвинуваченого чи підозрюваного або осіб, які несуть за законом матеріальну відповідальність за його дії (ст. 126 КПК України).

Зрозуміло, що реалізація зазначених у цій статті пропозицій суттєво розширить межі функцій суду в ході дізнання та досудового слідства, що сприятиме подальшій перевантаженості суддів місцевих судів, а тому й ускладнить доступ громадян до правосуддя. Виходячи з цього, цілком обґрунтованими слід визнати пропозиції щодо віднесення вирішення зазначених питань до компетенції слідчих суддів, які «повинні скласти окрему гілку судової системи і не входити до складу суду загальної юрисдикції»².

Рекомендовано до опублікування відділом дослідження проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 1 від 12 квітня 2005 р.).

Рецензент — кандидат юридичних наук, доцент Н. В. Сібільова

¹ Жуйков В. М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц. — М., 1997. — С. 155

² Грошевий Ю. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2 (33). — № 3 (34). — С. 696 — 697